

LIETUVOS VOKIEČIŲ KOLONIZACIJOS MISIJA 1942–1944 METAIS: REICHO DOVANA AR „MEŠKOS PASLAUGA“?

Rec.: Arthur Hermann. *Litauendeutsche als Kolonisten in Litauen 1942–1944. Annaberger Annalen. Nr. 17, 2009. S. 237–284.*

Vokiečių okupacijos Lietuvoje tyrimams, ypač lietuvių kolaboravimo su okupantais bei ekonominio krašto išnaudojimo tematika, daug dėmesio buvo skiriama sovietmečiu. Plačiausiai žinomi J. Bulavo, J. Grėskos, A. Rakūno, A. Gražiūno tyrimai. Atkūrus nepriklausomybę, lietuvių istoriografija vokiečių okupacijos problematika pasipildė solidžiais Arūnės Arbušauskaitės¹, Arūno Bubnio², Petro Stankero³ darbais. Tačiau, nepaisant minėtų publikacijų, Lietuvos vokiečių kolonizacijos istorija ilgą laiką buvo nepakankamai ištirta. Naujasis Arthuro Hermanno⁴ straipsnis apie buvusių Lietuvos vokiečių, 1942–1944 m. tapusių kolonistais, gyvenimą vokiečių okupuotoje Lietuvoje yra labai aktualus mokslinė prasme ir įdomus dėl autoriaus asmeninio santykio su aptariama problema. A. Hermannas, kolonistų šeimos palikuonis, šią patirtį apibūdina kaip tamsųjį

puslapį, apie kurį buvę kolonistai nelinkę kalbėti ir dalytis išgyvenimais. Šis tyrimas dėl gausiai panaudotų Lietuvos (Lietuvos centrinio valstybės archyvo) ir Vokietijos archyvų (*Bundesarchiv*, Berlin ir *Evangelisches Zentralarchiv*, Berlin) dokumentų praplečia istoriografiją vokiečių okupacinio režimo Lietuvoje 1942–1944 m. tema ir papildo minėtų lietuvių istorikų darbus bei vokiečių istorikų Christopho Dieckmanno⁵, Harry Stossuno⁶ Reicho kolonizacinės politikos tyrimus.

Publikacija išsiskiria gana didele apimtimi (47 puslapiai). Keturiuose dalyse autorius stengėsi atskleisti Lietuvos vokiečių grąžinimo priežastis; įsigilinti į lietuvių savivaldos vaidmenį kolonizacijoje; nuodugniau išanalizuoti kolonistų padėtį ir jų santykius su lietuviais bei atsakyti į esminį klausimą, ar Lietuvos vokiečiai buvo Reicho politikos įrankis ir aukos, ar kolonizacijos vykdytojai?

Autorius pažymi, jog Lietuvos vokiečių kolonizacijos istorija ypatinga, nes tik

¹ *Arbušauskaitė A. L.* Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį. Klaipėda: 2002. 312 p.

² *Bubnys A.* Vokiečių okupuota Lietuva 1941–1944. Vilnius, 1998.

³ *Stankeras P.* Aukščiausioji vokiečių SS ir policijos vadovybė Lietuvos generalinėje srityje 1941–1944 metais // *Genocidas ir rezistencija*. 2001, Nr. 2 (10), p. 17–30.

⁴ Arthur Hermann (g. 1944 m. Kaune) yra istorikas, lietuvių ir vokiečių santykių tyrinėtojas. 1983–1989 m. – *Baltisches Jahrbuch* redaktorius, nuo 1992 m. metraščio *Annaberger Annalen* leidėjas.

⁵ *Dieckmann C.* Plan und Praxis. Deutsche Siedlungspolitik im besetzten Litauen 1941–1944 // *Wissenschaft-Planung-Vertreibung. Neuordnungskonzepte und Umsiedlungspolitik im 20. Jahrhundert*. Hrsg. V. Isabel Heinemann. Stuttgart, 2006, S. 93–118.

⁶ *Stossun H.* Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen während des Zweiten Weltkrieges. Untersuchungen zum Schicksal einer deutschen Volksgruppe im Osten. Marburg, 1993. 270 S.

šiai bendruomenei buvo leista sugrįžti į buvusią gimtinę. Reicho institucijų, vadovaujamų H. Himlerio bei A. Rozenbergo, pastangomis Lietuvos vokiečiams buvo suteikta kolonistų misija. Atskleidžiamas įvairių su Vokietijos kolonizacijos politika susijusių institucijų (SS, Reicho komisaro vokiškumui stiprinti (*Reichskommissar fuer die Festigung deutschen Volkstums, RKFDV*), Reicho saugumo centro valdybos (*Reichssicherheitshauptamt, RSHA*), Rasės ir apgyvendinimo valdybos (*Rasse und Siedlungshauptamt der SS, RuSHA*)) bei generalinio komisaro Lietuvoje dr. Adriano Teodoro fon Rentelno, SS Kauno štabo (*Ansiedlungsstab*) įkurdinimo ir jo vadovo dr. Joachimo Duckarto bendradarbiavimas vykdamas Lietuvos vokiečių kolonizaciją.

A. Hermannas atkreipė dėmesį į terminijos problemą, nes vokiečių istoriografijoje šis buvusių Lietuvos vokiečių pakartotinis sugražinimas į Lietuvą įvardijamas neutraliai skambančiomis sąvokomis: *Rucksiedlung* (grąžinimas į ankstesnę gyvenamąją vietą), *Ansiedlung* (įkurdinimas), *Besiedlung* (apgyvendinimas), o kolonistai vadinami *Siedler* (naujakurys). Tačiau tai neatitinka tikrovės, nes už anų „nekaltų“ sąvokų slypi nusavinimai ir trėmimai, visokeriopas jėgos naudojimas, todėl Lietuvos vokiečių patirtį geriausiai apibūdina kolonizacijos ir kolonistų terminai (239 p.).

A. Hermannas pabrėžia, kad tiek 1941 m. Lietuvos vokiečių išskeldinimas į Reichą, tiek Vokiečių kolonizacija Lietuvoje buvo nacionalsocialistinės tautinės politikos dalis. 1939–1941 m. RKFDV, pavaldi H. Himlerui, įrengė daugybę stovyklų, kuriose buvo apgyvendinti daugiau nei 500 tūkst. etninių vokiečių, kurie, pasak H. Himlerio, Rytuose turėjo sudaryti šviešiaplaukių provincijas. 445 tūkst. vokiečių

buvo apgyvendinti vokiečių okupuotose žemėse, iš jų 332 tūkst. – Rytų Europoje (240 p.). Iš išskeldintų iš Lietuvos 50 142 vokiečių apgyvendinti Rytuose buvo atrinkta 28 247 asmenys arba 56,7 proc. Darbams Vokietijoje priskirta 21 247 Lietuvos vokiečiai, o likusieji 609 buvo įvardyti kaip ypatingi atvejai. Sužinoję apie sugražinimą į Lietuvą, 1943 m. net 39 012 Lietuvos vokiečių pareiškė norą tapti kolonistais (241 p.).

Autorius atskleidžia kolonizacijos peripetijas aukščiausiuose nacistinės vadovybės sluoksniuose. Tik susivienijus H. Himlerui ir A. Rozenbergui, Lietuvos vokiečių kolonizacija iš viso įvyko, nes A. Hitleris 1942 m. kovą buvo uždraudęs Lietuvos vokiečius siųsti į Lietuvą, esą jie per menkai perėmę nacionalsocialistinę ideologiją. Lietuvos vokiečių sugražinimu į gimtinę rūpinosi ir A. Rentelnas. Pagal H. Himlerio pirminį planą, kolonistus buvo numatyta įkurdinti vakarinėse Lietuvos žemėse, Rytprūsių pasienyje. Šios žemės Ribbentropo ir Molotovo susitarimu turėjo būti prijungtos prie Vokietijos. Tačiau A. Rentelnas atkalbėjo H. Himlerį nuo šių ketinimų, nes bijojo kelti sumaištį lietuvių visuomenėje dėl teritorinių pokyčių. A. Rentelnas suprato, kad apgyvendinus vokiečių kolonistus Lietuvoje, gerokai sustiprėtų okupacinės valdžios pozicijos, kurios buvo silpnos, nes dirbo tik 660 vokiečių administracijos atstovų, o likusios administracinės galios buvo lietuvių savivaldos rankose, kur dirbo apie 20 tūkst. lietuvių.

Kolonizacijai Lietuvoje buvo atrinktos 6794 vokiečių šeimos, kurių 67 proc. buvo ūkininkai. Tačiau iki 1942 m. lapkričio 1 d. buvo apgyvendinta 3509 šeimos (16 786 žmonės). 1943 m. Lietuvoje

gyveno apie 28 tūkst. vokiečių kolonistų (244 p.). Dauguma kolonistų buvo įkurdinta vakarinėse Lietuvos žemėse Rytprūsių pasienyje, tačiau kita dalis buvo išsklaidyta po Lietuvą, kur, pasak A. Rentelno, turėjo suformuoti „vokiškas salas“.

Autorius teigia, jog atsakomybė už vokiečių kolonizaciją yra kolektyvinė, nes Lietuvoje ji vykdyta vadovaujant svarbiausioms Reicho institucijoms, su kuriomis glaudžiai bendradarbiavo lietuvių savivalda, o kolonistai iš to gavo daugiausia materialinės naudos. Kolonistams atiteko buvęs žydų, lenkų ir rusų turtas, jie buvo aprūpinti ūkiu padargais, gyvuliais ir sėklomis, naudojami įvairiomis lengvatomis bei privilegijomis, kas garantavo daug geresnį gyvenimą negu likusiai visuomenės daliai. Kolonistai gaudavo Reicho standartus atitinkantį darbo užmokestį, naudojosi tik vokiečiams skirtomis parduotuvėmis, kirpyklomis, ligoninėmis, restoranais, o vaikai lankė vokiečių mokyklas. Tačiau A. Hermannas pažymi, kad kolonistams teko patirti nemažai nemalonumų. Nors vokiečių okupacinė valdžia kartu su lietuvių savivalda rūpinosi, kad kolonistams atitektų geri namai su visu inventoriumi bei gyvuliais, tokius ūkius vokiečiai retai kada gaudavo. Daugeliu atvejų kolonistai buvo atkelti į namus su išdaužytais langais bei išgriauta krosnimi, be inventoriaus ir gyvulių. Labai greitai visi šie trūkumai lietuvių savivaldos pastangomis būdavo pašalinami. A. Arbušauskaitė pažymi, kad vokiečių kolonistams iki pat kolonizacijos pabaigos buvo nuolat gerinamos gyvenimo sąlygos, ieškoma didesnių ūkių (175 p.). Vokiečių okupacinei valdžiai buvo labai svarbu, kad į vokiečių rankas sugrįžtų anksčiau jiems priklausę malūnai, kalvės, lentpjūvės. 1942 m. miestuose buvo įsteig-

tos vokiečių įstaigos ir mokyklos, kuriose buvo įdarbinti kolonistai. Todėl vokiečių gerokai padaugėjo Kaune, Marijampolėje, Vilkaviškyje, Tauragėje ir Šiauliuose. 1943 m. miestuose jau gyveno apie 5 tūkst. kolonistų.

Pažymėtina, kad kolonistus vokiečių okupacinė valdžia stengėsi kuo labiau izoliuoti nuo likusios visuomenės. Kolonistai negalėjo tarnauti lietuvių įmonėse ar turėti kokias pareigas lietuvių savivaldos organuose. Vokiečiams dar prieš gražinimą į Lietuvą buvo išaiškinta ypatinga jų misija – kad jie sugrįš būdami tikrieji Lietuvos šeimininkai, o su lietuviais galės palaikyti kaimyniškus santykius, bet jokių būdu nesijausti kaip lygūs su lygiais. Pasak A. Hermanno, okupacinė valdžia iš anksto numatė, kad kolonistai taps jos dalimi.

Nors Lietuvos vokiečių politinis lojalumas buvo patikrintas iš anksto kolonistų atrankos metu, Vokietijos institucijos visą laiką kontroliavo kiekvieno kolonisto gyvenimą, stebėjo, ar jis laiku atlieka prievolę, kokie jo santykiai su lietuviais ir kitais nevokiečiais. Tyrime atskleidžiama, kad kolonistai ypač bijojo vokiečių saugumo, nes šis turėjo teisę be jokio teismo išsiųsti juos atgal į Vokietiją ar kaip nors kitaip nubausti. Kolonistams buvo griežtai draudžiama ne tik lankytis lietuviškose paimaldose, bet ir turėti savo kunigą vokiečių. Saugumui liepta užtikrinti, kad užimtuose kraštuose kolonistai nepradėtų kurti savo organizacijų. Todėl kolonistai buvo skatinami stoti į Vokietijos nacionalsocialistų partiją (VNSDP), kuriai Lietuvoje 1943 m. priklausė 1528 nariai, ir Hitlerinio jaunimo (*Hitlerjugend*) organizaciją. Autorius pažymi, kad kolonistai jautėsi įsprausti į tam tikrus rėmus ir neturėjo vietos saviškai.

A. Hermannas stengėsi daugiau dėmesio skirti lietuvių savivaldos ir policijos vaidmeniui kolonizacijos istorijoje. Jis pažymėjo, kad lietuvių savivaldos tikslas buvo bendradarbiaujant su okupacine valdžia išlaikyti lietuvių turimas pozicijas nelietuvių sąskaita. Lietuvių savivaldos atstovai komunistus, lenkus, rusus ir žydus laikė priešais, todėl pirmiausia iš pastarųjų atimant turta buvo paruošiami kolonistams ūkiai, namai ar butai. Pasak A. Hermanno, lietuvių savivalda visada vadovavosi tautiniu principu, todėl pasirengiant kolonistų priėmimui patenkintos liko abi pusės: vokiečių kolonistai galėjo skelbti savo džiaugsmingą sugrįžimą į Lietuvą, o lietuviai – išstūmę iš Lietuvos lenkus ir rusus. Pasak autoriaus, dėl vokiečių kolonizacijos Lietuvoje iš savo namų buvo išvaryta apie 22 tūkst. lietuvių, lenkų ir rusų. Lygia greta su vokiečių kolonistų apgyvendinimu vyko masiniai buvusių Suvalkų ir Klaipėdos krašto lietuvių bei rusų sentikių, kurie buvo apgyvendinti 1941 m. iškeldintųjų iš Lietuvos vokiečių namuose, perkėlimai į Vilniaus kraštą bei Vilniaus krašto lenkų išvežimai darbams į Reichą.

A. Hermannas, remdamasis vokiečių okupacinės valdžios Lietuvoje dokumentais, konstatuoja, kad vokiečiai stengėsi laikytis nuošaliau visų prievartinių akcijų, palikdami tokias nemalonus užduotis lietuvių savivaldai ir policijai (252 p.). Atsižygdami už tai vokiečiai taikė švelnesnes sankcijas prasikaltusiems lietuviams. Vokiečių valdžios įsakyme buvo numatyta, kad jeigu rusai ar lenkai priešintųsi perimant jų turta vokiečių kolonistams, tai juos reikėtų sušaudyti arba pakarti. Tačiau tokios bausmės negaliojo besipriešinančiams lietuviams. Autorius nurodo, jog Vyriausioji krašto piliečių apgyvendinimo

komisija, vadovaujama pulkininko Jurgio Bobelio, stengėsi išvengti didesnio sąmyšio visuomenėje ir pirma patys apžiūrėdavo, kokią nuosavybę ir iš kokių savininkų būtų galima perimti. Lietuvių policija, pasak A. Hermanno, gana tolerantiškai reaguodavo, jeigu lietuviai savininkai, prieš perduodami įmones vokiečiams, išveždavo inventorių. Apskritai vokiečių įkurdinimo štabas savo raportuose skųsdavosi, kad „lietuvių tarnybos sudarydavo įvairių kliūčių, kur tik galėdavo“ (254 p.). Autorius pažymi ir gana kuriozišką atvejį, kai Panevėžio apskrities Piliečių apgyvendinimo komisija pareiškė, kad nušalinti ūkininkus nuo ūkių nėra teisinio pagrindo. Komisija nepaisė net J. Bobelio grasinimų ir vis tiek nesiėmė darbo. Tai teko daryti pačiam apskrities viršininkui. Bet dauguma savivaldos ir policijos tarnautojų vykdė vokiečių įsakymus. Nepaisydamas išvardytų lietuvių savivaldos ir policijos priešinimosi okupantų nurodymams ar darbų vilkinimo, A. Hermannas lietuvių savivaldos darbą vis tiek vadina kolaboravimu (255 p.). A. Arbušauskaitė taip pat pažymi lietuvių savivaldos, atsakingos už kolonizaciją, naudojimąsi tarnybine padėtimi, nes dvarais ar ūkiais buvo aprūpinti ir tie, kurie vykdė perkėlimus (175 p.). Kita vertus, ji atkreipia dėmesį į tai, kad verčiamų dalyvauti tame darbe lietuvių savivaldos valdininkų padėtis dažnam morališkai buvo tiesiog nepakenčiama (193 p.). Paminėtinas ir istoriko Sigitos Jegelevičiaus tyrimas, kuriame jis atskleidė, jog Lietuvių administracija nuo pat pradžios atvirai nedemonstravo priešiško ar bent nepalankumo nacių okupantams, bet kiek įmanydama stengėsi apsaugoti žmones nuo galimų represijų, sušvelninti okupacinį režimą. Pasak jo, iš šalies atrodė, kad

lietuvių savivalda ištaisai kolaboruoja su nacių okupacine administracija, o iš esmės laikėsi rezistencinių pozicijų, pareigūnai neretai balansuodavo ties riba – lyg ir rodydavo savo pastangas, bet kartu – ir savo bejėgiškumą⁷. Turėdama galvoje pirmąją sovietų okupaciją 1940–1941 m. ir lietuvių patirtus trėmimus, manyčiau, kad kitokios taktikos lietuviai negalėjo laikytis, kaip tik S. Jegelevičiaus aprašytosios, t. y. desperatiškų pastangų inscenizavimo.

Nenorėdamas visos lietuvių visuomenės suplakti su lietuvių valdininkija, autorius nurodo, kad lietuvių visuomenė reiškė protestus prieš vokiečių kolonizaciją, tvyrojo įtampa, kurią vokiečių įkurdinimo štabas bandė švelninti. Pogrindžio spaudoje buvo skelbiami atsisaukimai prieš kolonizaciją, kolonistai apibūdinami kaip plėšikai, su kuriais reikia atitinkamai elgtis (278 p.). Lietuviai diskutavo apie galimybę atvirai priešintis kolonizacijai, tačiau buvo nutarta vengti žudyti kolonistus, nes tai būtų pasitarnavę greitesniam lietuvių pavergimui. Buvo patariama vadovautis Gandžio politiniais metodais ir priešintis pasyviai (279 p., taip pat Arbušauskaitė, 164 p.). S. Jegelevičius teigia, kad populiarį pasipriešinimo forma buvo nacių reikalavimų vykdymo sabotazas – lėtas, bet atkaklus ir kryptingas. Tarnautojai ir policininkai išpėdavo žmones apie pavojų, jų perspėjimai daug ką apsaugojo nuo areštų⁸. Lietuvių priešinimąsi vokiečių okupacijai ir kolonizacijai atskleidžia ir A. Bubnio tyrimai. Slaptame vermachto ūkio komandos Kaune vado kapitono Gutknechto pranešime fiurerio adjutantui

1943 m. gegužės 14 d. buvo rašoma: „Šalėlė, kuri mus sveikino kaip išvaduojuos ir draugus, per pusantrų metų tapo mums tokia priešiška, kad visiškai vengia mums paklusti, ir jeigu raidos tempas liks toks kaip iki šiol, netrukus prieš mus pakils.“⁹ A. Bubnys pateikia ir Generalinio komisaro raštų, kuriuose skundžiamasi dėl priešiško plačių lietuvių savivaldos sluoksnių, ypač policijos, nusistatymo. Todėl lietuvių savivaldos vaidmens vokiečių kolonizacijoje įvardijimas kolaboravimu, mano nuomone, nėra visiškai objektyvus.

A. Hermannas pažymi, kad pavojingą lygį įtampa tarp lietuvių pasiekė 1943 m., nepavykus sudaryti lietuviško SS legiono, kai okupacinė valdžia ėmėsi egzekucijų, uždarė universitetą, o žymesnius lietuvių inteligentus išvežė į Štuthofio koncentracijos stovyklą. Tuomet prasidėjo kolonistų ūkių padėgimai ir užpuolimai. Okupacinė valdžia į tai atsakė apginkluodama kolonistus ir apmokydama savigynos. Dėl to ryšiai su lietuviais apskritai nutrūko, o vokiečiai pasijuto nepageidaujami (273 p.). Kolonizaciją susilpnino prasidėjusios vermachto nesėkmės Rytų fronte. 1944 m. kovo 15 d. kolonistų apgyvendinimo štabas Kaune buvo uždarytas. Tai buvo signalas, kad ir patiems kolonistams greitu metu teks trauktis iš Lietuvos. Kolonistų persikėlimas į Reichą vyko gana chaotiškai. Išvykdami jie turta paliko nesugadintą, nes buvo pranešta tik apie evakuaciją. 1941-aisiais kaimynai nuoširdžiai apverkė repatriantus, o 1944-aisiais jiems bėgant iš Lietuvos, jau niekas ašarų dėl jų neliejo. Pasiekę Reichą kolonistai suprato, kad privilegijuotas gyvenimas pasibaigė: pa-

⁷ Jegelevičius S. Lietuvių savivalda ir vokiečių okupacinė valdžia: tarp kolaboravimo ir rezistencijos. // *Genocidas ir rezistencija*. 2003, Nr. 1 (13).

⁸ Jegelevičius S., ten pat.

⁹ *Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva 1941–1944*. Vilnius, 1998, p. 555.

bėgėlių gurguolės buvo paleistos, arkliai konfiskuoti, tinkami karo tarnybai vyrai paimti į kariuomenę, vyresni – darbams statybose, o moterys su vaikais atsidūrė karo pabėgėlių stovyklose.

A. Hermannas pripažino, kad sunkiausiai jam sekėsi įvertinti kolonistų moralinę atsakomybę ir nustatyti, kuo – aukomis ar Reicho politikos vykdytojais – juos reikėtų laikyti? Daugumai kolonistų jų privilegijuota padėtis ir naujos pareigos gana greitai apsuko galvą, todėl kolonizaciją jie išgyveno kaip laimingą laikotarpį. Tik menka dalis senosios kartos kolonistų kolonizaciją pavadino beprotybe, kuri kažkada baigsis. Kolonistai glaudžiai bendradarbiavo su okupacine valdžia, todėl jie nusipelnė vykdytojų vardo. A. Hermannas pažymi, kad tokie Lietuvos vokiečiai kaip Went fon der Roppas, buvęs A. Rentelno asmeninis referentas, Richardas Kosmanas, tarnavęs kolonistų įkurdinimo štabe, buvęs SS untersturmführeris, bei Richardas Schweizeris, tarnavęs saugumo policijoje, sudaro ištikimų nacistinio režimo talkininkų paveikslą. Savo atsidavimą Reichui ir nacizmui aktyviausi dvidešimt buvusio Lietuvos vokiečių Kulturverbando narių parodė net ir po vermachto kariuomenės sutriuškinimo Stalingrado mūšyje, siek-

dami tapti VNSDP nariais. Kai kurie šių ištikimųjų A. Hitlerio partijos narių ir po karo vaidino svarbų vaidmenį Lietuvos vokiečių bendruomenėje (283 p.). Autorius išreiškė apgailestavimą, kad Lietuvos vokiečių periodikoje apstu straipsnių apie vokiečių gyvenimą Lietuvoje iki 1941 m., kuriuose yra nemažai kritikos dėl nuo 4-ojo dešimtmečio vidurio patirtos lituanizacijos, uždarytų durų į valstybės ir karo tarnybą, dėl Lietuvos saugumo institucijų nepasitikėjimo bendruomene, tačiau kolonizacija paminima tik apgrai bomis. Autorius daro priekaištą ir Lietuvos vokiečių bendruomenei, kuri iki šiol nėra išreiškusi jokios pozicijos dėl savo tėvynainių vaidmens okupuotoje Lietuvoje 1942–1944 metais.

Norėtusi tikėti, kad ši publikacija paskatins ne tik istorikus, bet ir dar gyvus kolonistus ar jų palikuonis pradėti platesnę mokslinę diskusiją vokiečių kolonizacijos Lietuvoje tematika. Gal tuomet pavyktų atsakyti į klausimą, ar grįžimas į gimtinę šeimnininko teisėmis buvo Reicho dovana, ar, veikia, „meškos paslauga“ – demoralizavusi kolonistus ir supriešinusi su tuometine lietuvių visuomene.

Ingrida Jakubavičienė